कुशिक ऐषीरथिः, गाथिनो विश्वामित्रो वा।इन्द्रः। त्रिष्टुप्

शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन्।

पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे॥ ३.०३१.०१

विद्वान्। वह्निः- वोढाग्निः सत्क्रतुः। ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य। दीधितिम्- धारणाम्। सपर्यन्- परिचरन्। शासत्- शासन्। दुहितुः- दिवो दुहितुरुषसो ज्ञानोदयदेवतायाः। नप्त्यम्- सन्ततिभूतरश्मिम्। गात्- अगात्। यत्र। पिता- जनकः सूर्यः। दुहितुः- स्वपुत्र्या उषसः। सेकम्- रश्मिसेचनम्। ऋञ्जन्- प्रसाधयन्। शग्म्येन- सुखमयेन। मनसा- चित्तेन। सम्- सम्यक्। दधन्वे- धृतवान्। आधिभौतिके सूर्य उषसमनुगच्छतीति भावः। आध्यात्मिके तु सूर्य आत्मा। तदुज्जृम्भणपूर्वं यो भावोस्ति कैवल्यप्राग्भार इति योगशास्त्रे प्रसिद्धः स एवोषाः। कैवल्यप्राग्भारानन्तरं कैवल्योज्जृम्भणमिति भावः। ॥१॥

न जामये तान्वो रिक्थमारैक्कार गर्भं सनितुर्निधानम्।

यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन्॥ ३.०३१.०२

जामये- स्वबन्धुभूतायोपासकाय। तान्वः- शारीरः सूर्य आत्मा। रिक्थम्- स्वां दैवीं सम्पदं चिद्रश्मिमयीम्। न आरैक्- न वियोजयति। सनितुः- सम्भजमानायोपासकाय। गर्भं- अग्निमपां मूलशक्तिधाराणां गर्भम्। निधानम्। चकार- अकरोत्। यदि- यदा। मातरः- आपो मूलशक्तिधाराः। वह्निम्- वोढारमग्निम्। जनयन्त- अजनयन्। तदा अश्विनोः श्वासप्रश्वासयोः। अन्यः- एको बाह्यःप्रश्वासः। सुकृतोः- शोभनकर्मणः। कर्ता। अन्यः- इतर आभ्यन्तरः श्वासः। ऋन्धन्- अन्तर्भावनाः प्रसाधयति ॥२॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा३ रेजमानो महस्पुत्राँ अरुषस्य प्रयक्षे।

महान्गर्भो मह्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्वस्य यज्ञैः॥ ३.०३१.०३

Dr. Rangaji

WEBOLIM

अरुषस्य- रोचमानस्य। प्रयक्षे- यज्ञे। अग्निः। जुह्वा- ज्वालया। रेजमानः- कम्पमानः। महः- महतः। पुत्रान्- सुतान् रश्मीन्। जज्ञे- ससर्ज। महान्। गर्भः। एषाम्- एतेषां किरणानाम्। जातम्- उत्पत्तिः। महि- महती। हर्यश्वस्य- प्राणाश्वस्येन्द्रस्य। यज्ञैः। प्रवृत्- प्रवृत्तिः। मही- महती ॥३॥

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन्।
तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः॥ ३.०३१.०४

स्पृधानम्- वृत्रैः स्पर्धमानमिन्द्रम्। जैत्रीः- जयशीला मरुतः प्राणविशेषाः। अभि असचन्त- सङ्गता अभवन्। तमसः- अन्धकारात्। महि- महत्। ज्योतिः। निरजानन्- निर्गतमजानन्। उषसः- प्रभात्यो विद्याः। तम्- अमुमिन्द्रम्। जानतीः- जानत्यः। प्रत्युदायन्- उद्यन्ति। इन्द्रः। गवाम्- रश्मीनाम्। एकः। पतिः- स्वामी। अभवत् ॥४॥

वीळौ सतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः।
विश्वामविन्दन्पथ्यामृतस्य प्रजानन्नित्ता नमसा विवेश॥ ३.०३१.०५

धीराः- धारणाकुशलाः। वीळौ- दृढे जडप्रतीके पर्वते। सतीः- निहितान् चिद्रश्मीन् सद्भूतान्। अभि- अभिलक्ष्य। अतृन्दन्- रश्म्यावरणं जघ्नुर्बिभिदुः। सप्त- सप्तभूमिकोपासकाः। विप्राः- मेधाविनः। प्राचा- प्रकर्षेणाञ्चता। मनसा। अहिन्वन्- चिद्रश्मीनलभन्त। ऋतस्य- धर्मस्य। पथ्याम्- मार्गगाम्। विश्वाम्- सर्वाम्। अविन्दन्- लेभिरे। ता- चिद्रश्मीन्। प्रजानन्। नमसा- नमस्कारपूर्वम्। आ विवेश- तेष्विन्द्र आविवेश ॥५॥

विदद्यदीसरमारुग्णमद्रेर्महिपाथःपूर्व्यसध्र्यक्कः।
अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात्॥ ३.०३१.०६

Dr. Ranganji

WEBOLIM

यदि- यदा। सरमा- देवशुनी सरणशीला जिज्ञासान्वेषणवेदनप्रतीकभूता। अद्रेः- पर्वतस्य मेघस्य वा जडप्रतीकस्य। रुग्णम्- भग्नं द्वारम्। विदत्- लभते। तदा। महि- महान्तम्। पाथः- मार्गम्। पूर्व्यं- सनातनम्। सध्र्यक्- सध्रीचीनम्। कः- इन्द्रोऽकरोत्। अक्षराणां सुपदी- मन्त्रमयी सरमा देवशुनी। अग्रम्। नयति। रवम्- मन्त्रशब्दम्। अच्छ- अभिलक्ष्य। जानती। प्रथमा- मुख्या। गात्- अगात्॥६॥

अगच्छदु विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः।
ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन्॥ ३.०३१.०७

विप्रतमः- अतिशयेन मेधावीन्द्रः। सखीयन्- सख्यमिच्छन्। अगच्छत्। सुकृते- शोभनकर्मकर्त्रे इन्द्राय। अद्रिः- पर्वतो जडप्रतीकः। गर्भं- स्वगर्भभूतं चिद्रश्मिसमूहम्। असूदयत्- निरगमयत्। युवभिः- तरुणैर्मरुद्भिः प्राणविशेषैः। मखस्यन्- यज्ञमिच्छन्। मर्यः- वृत्रमारक इन्द्रः। ससान- चिद्रश्मीन् भेजे। अर्चन्- इन्द्रं पूजयन्। सद्यः- क्षणेन। अथ- अनन्तरमृषिः। अङ्गिराः- अङ्गनशीलः। अभवत्॥७॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति शुष्णम्।
प्र णो दिवः पदवीर्गव्युरर्चन्सखा सखीँरमुञ्चन्निरवद्यात्॥ ३.०३१.०८

सतः सतः- सर्वेषां सताम्। प्रतिमानम्- प्रतिनिधिरिन्द्रः। पुरोभूः- प्रत्यक्षः। विश्वा- सर्वाणि। जनिमा- जातानि। वेद- जानाति। शुष्णम्- शोषकं रक्षः। हन्ति- बाधते। पदवीः- कवितमः। गव्युः- चिद्रश्मीनिच्छन्। अर्चन्- पूजयन्। नः- अस्मदर्थम्। दिवः- स्वर्गादागत्य। सखा- सुहृत्सन्। सखीन्- सुहृदः। अवद्यात्- दोषात्। प्र- प्रकर्षेण। निः- निःशेषेण। अमुञ्चत्- मुमोच॥८॥

नि गव्यता मनसा सेदुरर्कैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम्।

Dr. Rangaji
WEBOLIM

इदं चिन्नु सदनं भूर्येषां येन मासाँ असिषासन्नृतेन॥ ३.०३१.०९

गव्यता- चिद्रश्मिकामेन। मनसा। अर्कैः- मन्त्रैः। अमृतत्त्वाय। गातुम्- मार्गम्। कृण्वानासः- कुर्वाणाः। नि सेदुः- निषेदुः। येन। ऋतेन- प्रकृतिनियतिभूतसत्येन। मासान्। असिषासन्- सम्भक्तुमैच्छन्। इदम्- तदिदमृताख्यम्। सदनम्- सद्म। एषाम्- एतेषाम्। भूरि- प्रभूतम्॥९॥

सम्पश्यमाना अमदन्नभि स्वं पयः प्रत्नस्य रेतसो दुघानाः।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निष्ठामदधुर्गोषु वीरान्॥ ३.०३१.१०

प्रत्नस्य- पुराणस्य। रेतसः- वीर्यस्य। स्वम्- आत्मीयम्। पयः- दुग्धं ज्ञानमयम्। दुघानाः- दुहाना गावश्चिद्रश्मयः। सम्पश्यमानाः। अमदन्- अतृप्यन्। एषाम्- चिद्रश्मीनाम्। घोषः- मन्त्रघोषः। रोदसी- द्यावापृथिव्यौ। वि अतपत्- अदीपयत्। जाते- आत्मीयतया सम्पन्ने। गोषु- धेनूपलक्षितचिद्रश्मिषु। वीरान्- स्ववीर्याणाम्। निष्ठाम्। अदधुः- स्थापितवन्तः॥१०॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्रिया असृजदिन्द्रो अर्कैः।

उरूच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वाद्म दुदुहे जेन्या गौः॥ ३.०३१.११

सः- असौ। वृत्रहा- आवरणबाधकः। इन्द्रः। जातेभिः- जातैर्मरुद्भिः प्राणविशेषैः। हव्यैः- उपासकसमर्पितहविर्भिश्च। अर्कैः- मन्त्रैः। उस्रियाः- गाश्चित्किरणान्। असृजत्- ससर्ज। उरूची- विस्तृता। भरन्ती- धारयन्ती। जेन्या- जयशीला। गौः- धेनुश्चिद्रश्मिप्रतीकभूता। घृतवत्- दीप्तम्। मधु- मधुरम्। स्वाद्म- स्वादु क्षीरं ज्ञानप्रतीकम्। दुदुहे- दोग्धि॥११॥

पित्रे चिच्चक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन्।

विष्कभ्नन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन्॥ ३.०३१.१२

सुकृतः- शोभनकर्माणः। अस्मै- एतस्मै। पित्रे- जनकायेन्द्राय। त्विषीमत्- दीप्तिमत्। महि- महत्। वि- विशेषेण। हि- खलु। ख्यन्- प्रख्यापयन्। सदनम्- सद्म। चक्रुः- अकुर्वन्। जनित्री-

Dr. Ranganji

WEBOLIM

जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ। स्कम्भनेन विष्कभ्नन्तः- विष्टब्धे कुर्वन्तः। आसीनाः- लब्धभूमिकाः। ऊर्ध्वं- उपरि। रभसम्- वेगवन्तमिन्द्रम्। वि मिन्वन्- अकुर्वन्॥१२॥

मही यदि धिषणा शिश्नथे धात्सद्योवृधं विभ्वं१ रोदस्योः।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः॥ ३.०३१.१३

यदि- यदा। महि- महती। धिषणा- बुद्धिः। रोदस्योः- द्यावापृथिव्योः। शिश्नथे- विश्लेषाय। विभ्वम्- व्याप्तम्। सद्योवृधम्- क्षणेन वृद्धमपूजयत्। यस्मिन्। अनवद्याः- अदोषाः। समीचीः- समीचीनाः। गिरः- वाचः समर्पिताः। इन्द्राय। अनुताः- इतराप्रेरिताः। विश्वाः- सर्वाः। तविषीः- शक्तयः प्रवृत्ताः॥१३॥

मह्या ते सख्यं वशिम शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः।

महि स्तोत्रमव आगन्म सूरेरस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः॥ ३.०३१.१४

ते- तव। महि- महत्। सख्यम्- सौहृदम्। शक्तीः। आ वशिम- कामये। वृत्रघ्ने- आवरणनाशकाय इन्द्राय। पूर्वीः- पुराण्यः। नियुतः- प्राणवडवाः। यन्ति- गच्छन्ति। सूरेः- तव विदुषः। महि- महत्। स्तोत्रम्- स्तुतिमयम्। अवः- रक्षणम्। अगन्म। मघवन्- सम्पद्वन्। गोपाः- चिद्रश्मिपालकः सन्। अस्माकम्- अस्मदर्थम्। सु- सुष्ठु। बोधि॥१४॥

महि क्षेत्रं पुरु श्चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत्।

इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम्॥ ३.०३१.१५

महि- महत्। पुरु- प्रभूतम्। चन्द्रम्- आह्लादकम्। क्षेत्रम्- अध्यात्मसाधनस्थानम्। विविद्वान्- लम्भयन्। आदित्- अनन्तरम्। सखिभ्यः- स्वसुहृद्भ्यः। चरथम्- चरन्तं गोसमूहम्। समैरत्- प्रेरयामास। दीद्यानः- तपन्। नृभिः- वीरैः। इन्द्रः। साकम्- युगपत्। सूर्यं- आत्मानं सवितारम्। उषसम्- विद्यां प्रभातीम्। गातुम्- मार्गम्। अग्निम्- क्रतुं पावकम्। अजनत्- ससर्ज॥१५॥

Dr. Rangaji
WEBOLIM

अपश्चिदेष विभ्वो३ दमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चन्द्राः।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः॥ ३.०३१.१६

एषः- अयम्। विभ्वः- विभुः। दमूनाः- दमसम्पन्नः। सध्रीचीः- सङ्गताः। विश्वचन्द्राः- सर्वाह्लादनकारिणीः। अपः- मूलशक्तिधाराः। प्र- प्रकर्षेण। असृजत्- ससर्ज। मध्वः- मधुराः। पवित्रैः- शोधकैः। कविभिः- सूक्ष्मदर्शनैः। पुनानाः- शोधयित्र्यः। धनुत्रीः- प्रीणयित्र्यः। द्युभिः अक्तुभिः- दिवारात्रम्। हिन्वन्ति- प्रेरयन्ति ॥१६॥

अनु कृष्णे वसुधिती जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे।

परि यत्ते महिमानं वृजध्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिप्याः॥ ३.०३१.१७

सूर्यस्य मंहना- सूर्यमाहात्म्येन। यजत्रे- पूजार्हे। कृष्णे- या सूर्यस्याकर्षणशक्तिस्तया सम्पन्ने। वसुधिति- वसुधारिण्यौ द्यावापृथिव्यौ। उभे। अनु जिहाते- पुनःपुनरावृत्य वर्तेते। इन्द्र- परमेश्वर। वृजध्यै- पापावर्जनाय। काम्याः- कमनीयाः। ऋजिप्याः- आर्जवभावसम्पन्नाः। सखायः। ते महिमानम्- त्वन्माहात्म्यम्। परि- परिगृह्णीमः ॥१७॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनृतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिरूतिभिः सरण्यन्॥ ३.०३१.१८

वृत्रहन्- आवरणनाशक। विश्वायुः- सर्वजीवनः सन्। वृषभः- वर्षकः सन्। वयोधाः- अन्नधारकः सन्। सूनृतानाम्- प्रियहितानाम्। गिराम्- वाचाम्। पतिः- पालकः। भव। शिवेभिः- मङ्गलैः। सख्येभिः- मित्रैः। महीभिः- महतीभिः। ऊतिभिः- रक्षाभिः। सरण्यन्- सरन्। नः- अस्मान्। आ गहि- आगच्छ ॥१८॥

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्नव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम्।

द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्सातये धाः॥ ३.०३१.१९

Dr. Rangaji
WEBOLIM

नमसा- नमस्कारेण। सपर्यन्- परिचरन्। पुराजाम्- पुराणं। तं त्वाम्। सन्यसे- सम्भजनाय। अङ्गिरस्वत्- अङ्गनशीलम्। नव्यम्- अभिनवं धनम्। कृणोमि- करोमि। बहुलाः- प्रभूताः। अदेवीः- अन्धकारभूताः। द्रुहः- द्रोहभावनाः। वि याहि- विगमय। मघवन्- इन्द्र। नः- अस्मदर्थम्। स्वः- धनम्। सातये- सम्भजनाय। धाः- धारयसि ॥१९॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासाम्।
इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षूमक्षू कृणुहि गोजितो नः॥ ३.०३१.२०

मिहः- सेचनसमर्थाः। पावकाः- शोधयित्र्यो आपो मूलशक्तिधाराः। प्रतताः- विस्तृताः। अभूवन्- अभवन्। आसाम्- अपां मूलशक्तिधाराणाम्। पारम्- तीरे। नः- अस्मान्। स्वस्ति- भद्राय। पीपृहि- पूरय। इन्द्र- परमेश्वर। त्वम्। रथिरः- रंहणशीलः। नः- अस्माकम्। रिषः- हिंसकात्। पाहि- रक्ष। मक्षु मक्षु- शीघ्रम्। नः- अस्मान्। गोजितः- चिद्रश्मिसम्पादकान्। कृणुहि- कुरु ॥२०॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णाँ अरुषैर्धामभिर्गात्।
प्र सूनृता दिशमान ऋतेन दुरश्च विश्वा अवृणोदप स्वाः॥ ३.०३१.२१

वृत्रहा- आवरणबाधकः। गोपतिः- चिद्रश्मिपालकः। गाः- धेनूश्चिद्रश्मीन्। अदेदिष्ट- दिशतु। अरुषैः- रोचमानैः। धामभिः- सदनैः। कृष्णान्- अन्धकारान्। अन्तः गात्- अन्तर्धानं गमयतु। ऋतेन- सत्येन। सूनृताः- मन्त्रात्मिका वचः प्रियहितमयीः। दिशमानः- उपदिशन्। स्वाः- स्वकीयानि। विश्वाः- सर्वाणि। दुरः- द्वाराणि। च। अप अवृणोत् ॥२१॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ।
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम्॥ ३.०३१.२२

पूर्वं व्याख्यातम् (३.३०.२२) ॥२२॥

Dr. Ranganji
WEBOLIM